

Ганна КОНТОРЧУК

ЕТНО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕМ ІЗ КОМПОНЕНТОМ “КІТ”

Коли з’явився кіт у домівці предків східних слов’ян, не відомо (одомашнення кішки відбулося, ймовірно, майже 5 тисяч років у північно-східній Азії, та час переселення її у Європу не визначено) [1]. Але оскільки ця тварина широко представлена у багатьох формах усної народної творчості, то, напевно, це сталося дуже давно. Характер подачі матеріалу у фольклорі свідчить про те, що українці досить толерантно ставляться до присутності у домі кішок.

Вірування східних слов’ян пов’язували кішку з домовиком, котрий “може показуватися бараном, коровою, котом, пташкою і ходити собі по припічку, бо дуже любить домашніх тварин” [2] або відьмою [3].

Дослідники підкреслюють, що саме з образами котів слов’яни пов’язували незрозумілі, найчастіше темні сили, здатні вплинути на стосунки людей: “Вислів про суперечку, що виникла між друзями чи знайомими: “між ними чорна кішка пробігла” – вказує на лукавого духа, котрий стає між людьми і викликає у них ворожі почуття” [4]. Чорна кішка, в уявленнях народу, – це неодмінний атрибут (якщо не втілення) нечистої сили. Саме тому і досі серед поганих прикмет, у які неодмінно вірять українці, є чорна кішка, яка перебігла дорогу.

О.М. Афанасьєв у контексті метеорологічної теорії розглядає народні уявлення, пов’язані з кішкою. Так, очі кішки, що світяться вночі, стали приводом для порівняння з цими тваринами похмурої хмари, яка виблискує яскравими блискавицями. Російська загадка, що означає денне світло, порівнює його з білою кішкою: “Белая кошка лезет в окошко”, але дим метафоричною мовою загадок уподібнюється до чорної кішки [5].

В українських загадках через деякі особливості поведінки кішки розкривається суть певних предметів: Сидить котик під лавкою, замурзався сметаною (глиняник); Скорчиться – з кішку, розправиться – з доріжку (вуж); Коли чорній кішці найлегше пробраться в хату? (коли відкрито двері). Суть самого kota народ бачить теж через призму основних, на його думку, ознак; деякі з них не позбавлені, треба підкреслити, певного “оксиморонологічного” погляду на цю тварину і є своєрідним гумористичним засобом: У нашої бабусі сидить дід у кожусі, проти печі гріється, без води умиється; Губить він живії душі, на печі він спить в кожусі.

Проте найглибше і найпослідовніше, на нашу думку, відбито особливості давніх контактів людини і кішки у фразеологічних зворотах, прислів'ях і приказках, які є квінтесенцією національного обличчя кожної мови.

В основі українських фразеологічних приказок і прислів'їв з компонентом “кіт” лежить спостережливість людей, котрі помічали важливі і другорядні деталі їх фізичного стану і такі ж чинники їх поведінки у світі тварин і в колі людей. Зрозуміло, що фразеологізми дуже часто мають “подвійне дно”, переносне (метафоричне) значення, а тому частина цих стійких висловів своє первинне значення, пов'язане з життям домашньої тварини, ніби проєктує на життя людини. Семантика фразем із компонентом “кіт” досить широка, як і коло тих особливостей, що лежать в їх основі. Багато фразеологізмів, прислів'їв і приказок відбиває фізичні особливості кішок [6]: колір (Вночі всі коти чорні, а корови сірі; Чорна кішка пробігла між ними; Вночі всі коти сірі); вагу (Гладкий кіт мишей не ловить; На то кіт і гладок, що поїв та й на бік); вік (Пізно старого kota учить гопки; І старий кіт любить тепло; Старий кіт, а масло / сало любить); розміри (Пошив на собаку мале, а на kota велике); спритність (Він – що кішка: як ти його не кинь, а він все на ноги встає; Біг пес через овес, а кіт через пліт; Кіт за пліт, а миші в танець).

Велика кількість фразем пов'язана з “гастрономічними” уподобаннями котів, котрі люблять смачно поласувати салом, сметаною, рибою і т.п. (Не для пса ковбаса, не для kota сало; Знає кіт, чие сало з'їв; Любить кіт рибку, та в воду лізти не хоче; Ні сіло ні впало: з'їв кіт сало; Сита кішка, коли сала не їсть; Є сало, та не для kota; Коли суд да діло, а кошєня сало з'їло; Старий кіт, а масло любить; Чує кіт, де сало лежить; Ласий на гроші, як кіт на сало; Бачить кіт сало, та сили мало; Зліз кіт на сало та кричить: “Мало!”; Ласий, як кіт до сала (ковбаси); Захотіли від кішки оладків, коли вона до них сама ласа; Добрався, як кіт до сала; Не страши kota салом; Подружилося з котом сало – відразу не стало; Чує кіт у глечичку молоко солодке, а морда коротка; Галу-балу, а кіт з'їв сало).

У народних уявленнях скоромна їжа (сало, сметана і подібне) уживалася у період масниць, перед тривалим Великим постом, під час якого переходили на пісні страви (особливо строго постили у середу і п'ятницю) – це відбито у таких прислів'ях: Минулася котові масниця; Не все котові масниця, буде й Великий піст; Не все коту масниця, прийде середа і п'ятниця.

Стосунки котів з іншими тваринами (домашніми й дикими) засвідчено у таких висловах: Піди, коте, піди, псе, піди, лисе, тобі ближче; Не грай, кішко, з ведмедем, бо те задавить; Не жартуй, кішко, з псом; Жити, як кішка з собакою. У цих виразах коти в основному протиставляються собакам як

одвічні “природні” вороги (звідси і приказка “Як чоловіка собака вкусить, то й kota боїшся”). У приказці “Пес держиться чоловіка, а кіт – хати” підмічено – через протиставлення – основні специфічні засади, що визначають двох домашніх тварин у житті людини.

Основну роль у приказках та прислів'ях відведено стосункам котів з мишами, котрі перебувають у стані вічної війни: гризуни – найбільш поширений природний харч сімейства кошачих. Зрештою, котів тримають у хаті здебільшого з прагматичною метою – щоб ловили мишей: Сильніше звіра від кішки нема для мишки; Чують миші, що kota дома нема; Для миші і кішка звір; Кішці смішки, а мишці слізки; Котові іграшки, а мишці смерть; Якось-то буде! – сказала мишка в котячих зубах; Погрожує мишка кішці, та здалека; На те кішка мишей учить, щоб самій голову не об’їли; Пішов кіт спати, а миші танцювати; Кіт за пліт, а миші в танець; Втопили kota миші в помиях, але тільки неживого; Побили кішку мишкині слюзи; І кішка мишку любить; Лякає мишка кішку, а сама з нори не вилазить; Кішки гризуться – мишам привілля; Гратися в kota і мишку; Накинутися, як кіт на мишу.

Цікаво, що у цих висловах простежується двояке ставлення до поєдинку “кішка-мишка”: з одного боку, задоволення, оскільки миші – шкідники у господарстві людини, котрі завдають збитків, з другого, у них висловлюється ніби співчуття до мишей; зрозуміло, що в переважній більшості випадків ці вислови мають фігуральне значення з гумористично-іронічним забарвленням, як-от: Кішка мишку любить.

Частина прислів'їв і приказок містить прямі паралелі типу “кішка-людина”, які дозволяють лаконічно, яскраво і навіть дотепно передавати певні аспекти (найчастіше сімейні) у стосунках людей: Без жінки – що без кішки, а без мужа – що без собаки; Дві невістки в хаті – два коти в мішку; Кішку б'ють, а невістці докоряють; Приймак п'ятнадцять років тещиного kota на “Ви” зве; Як Івана женили, чотири воли дарили, а прийшлося до того, дали kota сліпого; Дві господині в хаті не дадуть ради кошеняті.

Кілька прислів'їв містять прямі негативні характеристики людей: Сало гамкнув, та на kota звернув; Сама баба сметанку злизала, а на kota сказала; Жінка сало гамкнула, та на kota звернула. “Порівняльні” фраземи особливо виразні в оцінці певних явищ і людей: Дав (заробив), як кіт наплакав; Запишався, як кіт на глині.

Деякі сталі вислови несуть оцінку соціальних явищ: Цар у державі, як кіт у коморі: кого піймав, того і з'їв; Коли б можна було через зиму котом, через літо пастухом, а на Великдень попом; Добре в світі жить попові і котові; Що піп, що кіт: не поворчавши, не з'їсть; Налагодив дід бабі хижку: то лазили коти, стали лазити собаки.

Прислів'я і приказки інколи передають народні прикмети (на зразок кіт

умивається – жди гостей): Як кіт на печі, холодно надворі; Кіт мурличе – гостей кличе.

Семантика фразеологізмів з компонентом “кіт” в основному пов’язана з виразними оцінними характеристиками людей і явищ, оскільки вони являють собою специфічні вторинні номінації, створені на базі переосмислення первинного значення утворень, причому в переважній більшості випадків експресія метафори посилюється гумористичним та іронічним підтекстом: Добрався, як кіт до сала; Ще й кіт не валявся; На серці коти шкребують; Купити kota в мішку; Тягти kota за хвіст; Жити, як кішка з собакою.

Фразеологізми з лексемою “кіт” мають своєрідні модифікації, що проявляються у змінності лексичного наповнення або внутрішньої синтаксичної організації: Ласий, як кіт до сала (ковбаси); Вночі всі кішки чорні(сірі); Сало гамкнув, та на kota звернув; Жінка сало гамкнула, та на kota звернула. Серед аналізованих фразем багато синонімічних висловів: Кіт за пліт, а миші в танець; Пішов кіт спати, а миші танцювати; Кішці смішки, а миші слізки; Котові іграшки, а миші смерть.

Як правило, в українських фраземах з компонентом “кіт” відчувається прихильне ставлення до цієї домашньої тварини, тільки одна приказка (Котпозі по заслугі) має негативну оцінність, але, мабуть, більш метафоричного плану (можливо, ще й через паронімічне зіставлення кіт-кат). Усі ці вислови – розмовного плану, а тому функціонують вони у розмовно-побутовому і художньому стилях.

1. Див.: Мой ласковый и нежный зверь. – М., 1991. – С. 4-16, 20-23.
2. Войтович В.М. Сокіл – Род. Легенди та міфи стародавніх українців. – Рівне, 1997. – С. 282.
3. Персонажи славянской мифологии. Рис. словарь / Сост. А.А. Кононенко, С.А. Кононенко. – К., 1993. – С. 34.
4. Афанасьев А.Н. Древо жизни. – М., 1983. – С. 156.
5. Ibidem. – С. 155-156.
6. Українські прислів’я та приказки. – К., 1984. – 390 с.